

Croatica 42/43/44/1995-6.

Izvorni znanstveni članak

Jože Pogačnik
(Pedagoška fakulteta, Maribor)

OBDOBJE BAROKA V SLOVENSKI KNJIŽEVNOSTI

UDK 886.3

Slovenska književnost je že zelo zgodaj kodificirala jezikovni standard in razvila izhodišča za verzifikacijo ter anekdotično novelistiko. To se je, kot vemo, zgodilo v XVI. stoletju in je vezano na reformacijsko gibanje, ki je, kat prav tako vemo, genetično nastalo kot cerkvena orientacija, ki je na književnost vendarle delovala zgolj posredno. Reformacijski izviri so sicer povezani z miselnimi jedri humanizma, zato so nadvse aktualni za intelektualno fiziognomijo slovenstva v začetku novega veka. Prav to pa je bilo razlog, da je reformacija svoje kulturološke poglede in književno prakso gradila zgolj na bibliji ter na ta način zavrla prodor tako imenovanih "poganskih" tem, ki so bile sicer poglavitne za podobo zahodnoevropske renesanse. Enako je zunaj te globalne projekcije ostalo

tudi folklorno izročilo; mit ni bil sprejet ne v vladajoči cerkvi in ne med izobraženci, zato je ostal last samo kmečkenga ljudstva. Izostanek renesanse in zaviranje mita je v slovenskem kulturnem prostoru ustvarilo praznino, ki so jo poskušali, čeprav neuspešno, zapolniti izbrani antični in biblijski miti. Le-ti so bili načeloma funkcionalno obremenjeni s službo cerkvi, zato niso mogli rabiti kot podlaga za resnično posvetno književno ustvarjanje. Ker tega na Slovenskem enostavno ni bilo, se barok ni mogel utemeljevati kot nasprotje idejno-estetskim premisam in ustvarjalni praksi renesanse na domačih tleh. S tem je izgubil svojo notranjo logiko in se ni mogel razviti, kar je mogoče predvidevati že na tem mestu, v homogene stilno formacijo.

V baroku književni žanri sicer niso v središču pozornosti, zato so tudi slabše profilirani, kljub temu pa v znanosti o književnosti velja, da so za to obdobje značilni predvsem ep, poema, melodrama in lirika. Položaj na Slovenskem je v tem pogledu bistveno drugačen. Takoj po nasilnem koncu reformacije se je kot prvo znamenje tridentske orientacije pojavila *meditativna proza*. Njene osnove izvirajo iz cistercijanske duhovnosti XII. stoletja, ki je gradila na opisu Kristusovih muk ter ob tem razvijala sočutnost in ganjenost. Novi čas je takšni osnovi dodal nekaj novih sestavin. *Devotio moderna* si je za izhodišče zapisala izrek: *Taedet me vitae temporalis*, to sovražstvo pa je naperjeno zoper zlo, ki se je nakopičilo med ljudmi. Tomaž Kempčan, ki je najbolj viden avtor te smeri (njegovo delo *De imitatione Christi* je bilo nekajkrat prevedeno v slovenščino), je svet poskušal "očistiti" od zla s propagiranjem vrednot duhovnega bratstva in intimnosti. Nad malim svetom človekovega bivanja je vladalo poroštvo nebes, kar naj bi ljudi odvrnilo od posvetnosti. To pa ne pomeni, da se je devotizem odrekal življenja; zagovarjal je dejavno ljubezen do bližnjika in spodbujal praktično delovanje, kar je imelo moralne in praktične posledice. Mir, ki ga je iskal, je odkrival *in angello cum libello*; s tem je to gibanje postalo pobuda za vrsto meditativnih besedil, katerih vrh je Kastelčev *Nebeški cilj* (1684). V njem je devotistično doživljanje eksplicitno razvilo svoje poglavitne lastnosti, ki so naslednje: nasprotje med telesnim in duhovnim načelom, religiozni nemir, metafizična domišljija in recepcija, ki računa na odziv zunaj liturgičnih oblik in verskih navad. Pri vsem tem velja ugotoviti, da gre za vsebine, ki jih je razvila pozna gotika, baročna usmeritev pa jih zgolj nadaljuje in preoblikuje. Dovolj izrazit in obsežen žanrski kompleks je tudi tako imenovana *retorska proza*, torej zvrst, ki je bila zelo živa v književnosti zahodnoevropskega kroga pa tudi na Slovenskem. V tej prozi je treba ločiti tip jezuitske in tip frančiškanske pridige; vsak od teh tipov razkriva svojevrstne idejne tendence, ki so bile na delu v XVII. stoletju. Jezuitski tip je z alegoriziranjem prikazoval verske vsebine, ker pa je bil v bojnem razpoloženju, v

njem prevladujeta zlasti polemika in dogmatika. Frančiškanski tip je didaktične in persuazivne narave; poslušalec ali bralec mora biti voden na pot dobrega življenja, za to pa je treba poiskati takšna izrazna sredstva, ki bodo nanj najbolj efektno delovala. V tej retoriki ne gre več predvsem za splošni red stvari, to je bila jezuitska lastnost, temveč za aktualno družbeno dogajanje. Aktualnost postaja kriterij za relevantnost pripovedovanja, kar utemeljuje središčni položaj, ki ga ima v tej prozi – vsebina. V retorski prozi je torej razločno opazna dvojna usmerjenost zgodovinskih in slovstvenih teženj. Na eni strani se je izživljala s protireformacijo začeta avtoritativna avtokracija, ki je omogočala pasivnost duha in formalistični artizem. Z renesanso ustvarjena nova podoba sveta pa je zavirala neosholastične težnje ter ob krščanski restavraciji morala računati z elementi stvarnosti. Nosilca teh prizadevanj sta bila predvsem jezuitski in kapucinski red, katerih predstavniki so bili Schönleben, Basar, Svetokriški in Rogerij. V začetku podobne si idejne in stilne težnje so se razcepile in ustvarile prepad med slovstvenim prizadevanjem kapucinskih bratov ter konservativnimi težnjami jezuitov. Boj med jezuitsko in frančiškansko retoriko se je končal s tem, da je bil jezuitski red odstranjen iz kroga razvojno pomembnih ustvarjalcev slovstvene produkcije, v njej je poslej nastopal samo še kot zaviralna sila.

Kapucini so bili že po naravi svojega delovanja bolj odprti, kar pomeni, da so lažje sledili utripom aktualnega dogajanja. Njihova retorika je zato dragocen kulturnozgodovinski dokument, v njej pa se je zelo lepo razvila oblika tako imenovane anekdotične novelistike. Le-ta je v frančiškanskem tipu od tematične variante prerasla celo v emblematično. S tem je prešla mejo med teološko mislijo in njeno slovstveno zasnovno; v literarnem pogledu je bila sama sebi namen. To je bil razkroj cerkvenega govornišva kot takega, hkrati pa nastanek pripovednih struktur, ki niso več zgolj dekoracija, marveč predvsem naracija.

Vzporedno z nastajanjem pripovedne proze se je porajala tudi slovenska *dramatika*, katere vrh književna zgodovina za to obdobje vidi v Romualdovem (škofjeloškem) pasijonu. Osrednji predmet tega obširnega dela je *mors victrix*, ki mora "vse, kar živi na svetu", vzeti pod svojo oblast. Slovenska varianta človečanske drame – kakor jo je videl baročni človek – naj bi vplivala "per figuras et figurata", delovala pa naj bi, kakor prav tako opozarja režijska opomba, "als ein schmerzvolles Tragöd". Dramaturška zasnova Romualdove priredbe se idejno strinja s prozno obdelavo iste snovi pri Škofjeločanu Jerneju Basarju. V homiletični razlagi pasijona opozarja namreč na Loyolov tekst *De duobus vexillis*, od katerih je eden Kristusov in drugi Luciferjev prapor. Pod njima se razvršča človečanstvo, in sicer najprej po fevdalni hierarhiji v razrede ter poklice, v okviru tega pa še po metafizičnem kriteriju izbranih in zavrženih. Da bi

bilo izvoljenih čim več, sredi gneče smrti zapisanih ljudi Smrt ponavlja stih:

Ah, vi grešniki, skuste vaše oči odpreti
ter premislite: kar živi, mora enkrat umreti!

Takšni prizori dovoljujejo sklep, da je poglobitna lastnost škofjeloškega pasijona *spectaculum*, v katerem se združujejo stilno neenotna sredstva, kakor so kontrastiranje, alegorizacija, hiperboličnost in zunanja impresivnost. Prav te lastnosti so bile glavne, saj je bilo besedilo večkrat celo podrejenega pomena, ali pa je zdrknilo iz dramskega žanra. Preklinjanje rojstva, obsodba ljubezni in odrekanje posvetnemu je bilo v svoji polemični zagnanosti tolikšno, da je rodilo močno angažirano in za XVII. stoletje zelo značilno *duhovno liriko*.

Celotni kompleks poezije od *Kalobškega rokopisa* do M. Redeskinija je bil prežet z osnovno tendenco: spraviti pesništvo v sklad z duhom časa. Ustvarjalci niso mogli verjeti, da čas, v katerem žive, in ki naj bi bil po volji večine po svoji naravi krščanski, ne bi imel za svoje najbolj intimno izražanje na voljo tudi ustrezne poezije. Hkrati so zlomili jarem antike in klasičnih doktrin, ki so prišle v slovensko zavest za reformacije, ter za poezijo ustvarili merilo lepote v modernem čustvu. Boj za uveljavitev krščanske poezije je spodbujal ustvarjalne napore, za katerimi pa ni bilo izjemno nadarjenih ali genialnih osebnosti. V umetniškem pogledu je ostalo sredobežno paberkovanje po različnih stilnih postopkih, namesto globinskih doživljanj takratnega nemirnega sveta se je razvijala formalna bleščava, ki naj bi bila merodajna tudi za novo resničnost.

Duhovna lirika je razdeljena v reflektivno in moralistično, to ustreza njeni didaktični naravi in njenim praktičnim (instrumentalističnim) ciljem. Po navdihu izvira iz mehkode srca in pri učinku računa nanjo. Pripravljenost k prelivanju solza je prvi pogoj senzibilnosti, ki omogoča zeleno duhovno preobrazbo. Ob elementu askeze pa je očitna močna erotična podlaga, ki je etična preobrazba nezadovoljene želje, in področje, na katerem se je razmahnil ideal estetske in moralne popolnosti. Ta erotika je potemtakem predvsem posredna, to pa ji daje večjo življenjsko možnost in ji omogoča obravnavo širših eksistenčnih področij; ima širši ideal, kot bi bil samo ideal ljubezni. Erotična motivika, katere estetska napetost sicer raste iz privlačnosti med dušo in Kristusom, element posvetnega enakopravno postavlja ob element duhovnega. Dinamika takšnega erotičnega doživljanja je spremenila vlogo metaforike in občutno razširila predstavnostni svet jezikovnih pripomočkov. Konvencionalna leksika je prenesena na drugo področje in zavzema novo smer, to pa je zahtevalo tudi čiste formalne inovacije. Te so najbolj vidne v raznoliki metriki in v kombiniranju strofičnih shem; v poštev prihajajo vzori krščansko-la-

tinske poezije, v tonskem pogledu pa tradicionalne (posvetne) in sodobne (tudi baročne) formalne strukture. Odtod njen – za duhovno vsebino celo presenetljivi – dionizični ritem, ki je pomembno oplodil razvoj slovenskega verza (vzporednice je najti v predromantiki in pri Fr. Prešernu). Ta plast v slovenski duhovni liriki je najbolj uspešno premagovala ravnino prevladujočih poljudno-nabožnih "šlagerjev"; posrečeno je združevala različne modalitete duhovne pesmi in privedla do estetsko dognane osebne izpovedi.

Ob sporedni asketični in erotični podlagi pa se kot poglavitni vzgib navdiha oglašča klic *memento mori*, ki je kot pretnja prišel med ljudi z beraškimi redovi. Prvotno je šlo samo za konstatacijo minevanja in prehodnosti, kar je cerkev v drugi fazi in še na koncu srednjega veka poskušala tudi teoretično funkcionalizirati. V XVII. stoletju je to postal kompleks človekovega strahu pred smrtjo, tema torej, ki je na Slovenskem sijajno predstavljena v tako imenovanem mrtvaškem plesu. Strah te vrste pa primarno ni bil religiozen; makabralna groza namreč nima ne elegičnosti ne nežnosti, marveč izhaja iz zelo zemeljskih stališč. Njen doživljajski vzgib je v bolečini zaradi lastne smrti, kar pomeni, da je prav tu človek takratnega časa, ki je želel biti *deus in terris*, najbolj odprl okno v svoje najgloblje predele.

Vse štiri plasti, ki se pojavljajo v slovstvu na Slovenskem v XVII. stoletju (meditativna proza, retorska proza, pasijonska dramatika in duhovna lirika), so pod funkcionalno obremenitvijo. Njihova vsebinska določenost je ideologija rekatolizacije, kar pomeni, določeni teološki moralistični in didaktični cilji, toda te cilje, to pa je nadvse pomembno, ta produkcija dosega s književnimi sredstvi. V slovstvu, o katerem gre beseda, je očitno treba razločevati družbene, etične in idejne vrednosti od umetniških ali estetskih vrednot. To pomeni, da moramo ločiti poetsko strukturo (strukturo teksta) od zunajtekstnih struktur, se pravi, da postavljamo mejo med književnoestetskim in ideološkim. Zadnje očitno skoraj v celoti izhaja iz srednjeveške tradicije in se uvršča v tisto, kar se v znanosti imenuje gotski elementi v baroku ali kar baročna gotika. Slovstvena vsebina obravnavanega obdobja se torej oslanja na konvencije, ki so bile že uveljavljene in tudi množično znane. Konvencije niso samo idejne in tematske, temveč segajo tudi na estetsko, predvsem stilno in kompozicijsko področje. Religiozno usmerjeni tematski kompleks je prefunkcioniral in adaptiral za svoje potrebe zlasti tradicionalno retoriko. Povzemajo se praviloma sestavine v renesansi modificirane antične (grške in rimske) retorike, kar je diahrona os književnega ustvarjanja. Ob njej intenzivno živi sinhrona os, kar pomeni vzpostavitev relacij do romanske (italijanske in španske) književne prakse. Iz obeh področij prihajajo postopki in figure, ki jih novi čas povezuje, dopolnjuje pa tudi radikalizira.

Stilno se doba književnega baroka torej uresničuje v artistični krčevitosti, ki je po učinkih med presenečenjem in dolgočasjem. Afektivno stopnjevanje je paralizirano z razumskim reduciranjem izraza. Ta lastnost razkriva problematičen odnos do sebe, človeka in družbe, do filozofskih prepričanj in verskih konvencij. Tako imenovanega problematičnega človeka XVII. stoletja je obvladoval dvom o sebi in o svetu, zato je v središče njegovega zanimanja stopil pojav disharmonije in disharmoničnega. Pisec ustvarja hkrati iz fantazije in iz intelekta, iz razvitega uma in iz močnih afektov. Te prvine duševnega življenja pa ne delujejo skladno, marveč vsaka za sebe. Zato afektivnost teži k naturalističnemu principu ustvarjanja, razumska kontrola pa k idealističnemu. Prvinsko načelo slovstvenih besedil je mešanica čustev in razumarstva, njihova temeljna lastnost pa je kombinacija različnih prvov. Prav to je karakteristično zaznamovalo tudi slovstveno produkcijo, ki je izrazito dvojne vrste.

Opisane lastnosti v slovstvu XVII. stoletja se ne kažejo v okviru trdno zaokroženega sistema idejnih in estetskih vrednot. Slogovna usmeritev v tem obdobju ni potekala zgodovinsko in razvojno, marveč skokovito in s simultanim učinkovanjem heterogenih literarnih silnic. Zato imamo, na primer, v retorski prozi Rogerija ali Svetokriškega ob ekstremnem barokiziranju tudi tipične zglede srednjeveške miselnosti in izražanja. Podobno je tudi v duhovni pesmi, ki je področje križajočih se tendenc svojega časa. Med temi tendencami je ob baročni usmerjenosti enako pomembna tudi maniristična. To potrjuje celo podoba janzenizma na Slovenskem; zanj vemo, da je bil močno profiliran in polemično silovit. Če pa v to védenje vključimo še manj znano dejstvo, da je med poglavitnimi notranjimi gibali janzenizma tudi iztrebitev manirizma, potem posredno lahko sklepamo o moči te stilne doktrine v prejšnjem času.

Vse navedeno pa vprašanje slovenske književnosti in baroka postavlja v čisto posebno luč. Očitno ni mogoče govoriti o tem, da je v stilu uresničen nov in homogen pogled na svet. Takšen stil in takšen koncept se pojavljata v posameznih sestavinah, ki so lahko celo bistvene, ne moremo pa reči, da je celota baročna. Celo najbolj izrazit predstavnik (J. Svetokriški) ni razvil integralne baročne poetike, temveč je iz baročnega repertoarja izbral stilizme, ki so mu s stališča lastne ustvarjalnosti v nekem trenutku najbolj ustrezali. Stilizmi te vrste imajo isti pomen kot v baroku, iz katerega so izvedeni, nimajo pa še moči, da konstituirajo tako imenovano stilno formacijo. Oni so, kakor bi se reklo v skladu z dognanji sodobne znanosti o književnosti, stilni kompleks. V slovstveni produkciji časa, o katerem govorimo, je bil baročni stilni kompleks celo poglavitni, ni pa bil edini.

To spoznanje, ki je za notranjo podobo slovenske književnosti v XVII. stoletju izredno pomembno, je nasledek splošnega razporeda kul-

turoloških razsežnosti in idejno-estetskih prizadevanj. Za takšne razsežnosti in prizadevanja pa je značilno, da pojav baroka gledajo kot globalen zahodnoevropski pojav. Ker je barok, v takem gledanju, obči model, je kot tak normativen in obvezen za vse; kakršne koli modifikacije ali izvirne prilagoditve niso zaželeni in jih, vsaj v slovenski književnosti, tudi zares ni. Zato je slovenski kulturni prostor v tem času odprt za vse, kar prihaja iz drugih duhovnih območij. Retorska proza živi, na primer, iz enakih razmerij do italijanske (romanske) ali avstrijske (germanske) homiletične šole.

Posebej razvito pa je odprto integriranje slovenskega prostora v Evropo in svet na območju znanosti. Filološka znanost se sicer bavi z vprašanjem slovenskega jezika in z njegovo zgodovinsko genezo, vendar je, če postavimo za zgled Hipolita, to delo samo objektivno dopolnjevanje tistega, kar se takrat dogaja v Zahodni Evropi. Njegov prevod *Sveta v slikah* je odpiral vprašanja šole, vendar so bili miselni poudarki na načelih, kakor so izkustvena splošnost izobrazbe, moralna osnova vzgoje in naravno pravo vsakega, da prve nauke sprejema v materinščini.

V obravnavi slovstvene produkcije te dobe opazamo, da se katekizmi in podobne knjižice že izmikajo zgodovinski pozornosti. V ospredju zanimanja je izdajanje lekcionarjev, cerkvena retorika, duhovna pesem, slovsko in slovničarsko ter sploh znanstveno delovanje. Vsi taki napori se organsko vključujejo v proces, ki ga, kljub nekaterim zadržkom, smemo imenovati razvoj *slovenskega slovstva*. Priprava za pravo literarno dejavnost je bila pred nastopom razsvetljenstva z vseh strani končana. Izpostavljenost različnim tendencam je v XVIII. stoletju izoblikovala individualnost slovenske književnosti. Čas baroka (in manirizma) je njena faza adolescence. Sredi XVIII. stoletja je bil slovstveni položaj dovolj diferenciran in zrel za rojstvo slovenske besedne umetnosti v pravem pomenu besede. Razsvetljenstvo je sicer zavrnilo idejne postulate prejšnje dobe, sprejelo pa je njegove slovstvene dosežke in z njimi gradilo naprej slovensko kulturo in literaturo.

Literatura

- France Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana, 1929 - 1938.
Mirko Rupel, *Protireformacija in barok*, v knjigi: *Zgodovina slovenskega slovstva I, Do začetkov romantike*, Ljubljana, 1956, str. 263 - 325.
Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva, I. Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok*, Maribor, 1968.
A. Angyal, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961.
Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Obdobja IX. (Ur. A. Skaza - A. Vidovič Muha), Ljubljana, 1989.

SAŽETAK

RAZDOBLJE BAROKA U SLOVENSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Studija raščlanjuje umjetničku strukturu XVII. stoljeća u slovenskoj književnosti. Riječ je, dakle, o vremenskom segmentu koji se u književnostima zapadnoeuropskoga kruga ostvaruje kroz barokna tematska i jezično-stilska svojstva. Slovenski je barok u konkretnoj realizaciji više htijenje nego ostvarenje; sastavnice htijenja ipak su ostvarile neke postupke i učvrstile neke spoznaje zbog kojih je o tom razdoblju nužno razmišljati kao o značajnom periodu literarne evolucije.

Pri obradi književne produkcije zapažamo da katekizmi i slične knjižice već izmiču pažnji povijesti. U središtu je interesa bilo izdavanje lekcionara, retorika, duhovno pjesništvo, leksikografska, gramatička i uopće znanstvena djelatnost. Svi se ti naponi organski uključuju u onaj proces koji, usprkos stanovitim ogradama, možemo nazvati razvojem slovenske književnosti. Uoči nastupa prosvjetiteljstva priprema je za pravu literarnu aktivnost bila u svakom pogledu završena. Došlo je do društveno-političke i kulturne formacije slovenskog naroda, a to je omogućilo proživljavanje idejnih tokova ondašnje Europe. Ljubljana je postala žarište kulturnog rada, opredjeljujući se samostalno između impulsa koji su dolazili. Pojavili su se književni, jezični i formalni problemi koje je trebalo rješavati u književnoj praksi.

Jezična se praksa oslanjala na pokrajinske (dijalektalne) tipove govora; svijest o tradiciji koja počinje reformacijom se, doduše, budi, ali još ne može ovladati odgovarajućom praksom na svim razinama. Različitost vlada i u metričkoj i u ritmičkoj strukturi stiha. Pobude dolaze s različitih strana, ali rijetko se pojavljuje idejno-estetska jezgra koja bi ih mogla selekcionirati i adaptirati. Takva je razdvojenost i centrifugalnost karakteristična i za stilsku pripadnost tekstova. Književna je produkcija u biti usmjerena prema baroku; iz toga zapadnoeuropskog modela preuzima, u načelu, retorički repertoar koji upotrebljava i u sadržajima što, inače, pripadaju još ranijim razdobljima. U nekim vitalnim slojevima stvaralaštva, ali prije svega na latinskom ili njemačkom jeziku, pojavljuje se manirizam koji se oslanja isključivo na formalnu učinkovitost i artistsku igru.

Izloženost različitim tendencijama oblikovala je individualnost slovenske književnosti. Razdoblje baroka (i manirizma) njezina je faza adolescencije. Sredinom XVIII. stoljeća književna je situacija već prilično diferencirana i zrela za nastanak slovenske umjetnosti riječi u pravom značenju. Prosvjetiteljstvo je, doduše, odbacilo idejne postulate prethodnog razdoblja, ali je prihvatilo njegova književna dostignuća i na njima dalje gradilo slovensku literaturu.